RAQAMLI TO'LOV TIZIMLARINING EVOLYUTSIYASI: NAQD PUL, BANK KARTALARI, MOBIL TO'LOVLAR VA KRIPTOVALYUTALAR QIYOSIY TAHLILI

Olimov Shukurulla Dilshodjon o‘g‘li
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
“Buxgalteriya hisobi” fakulteti talabasi
e-mail: awertro1522@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.20525921

Annotatsiya:
Ushbu maqolada global moliya tizimida to'lov vositalarining tarixiy rivojlanishi va hozirgi holati kompleks tarzda o'rganiladi. Naqd pul muomalasidan tortib, plastik kartalar, mobil to'lov ilovalariga va nihoyat kriptovalyutalargacha bo'lgan evolyutsion zanjir statistik ma'lumotlar va xalqaro tajriba asosida tahlil etiladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, 2020–2025 yillar davomida raqamli to'lovlar ulushi global miqyosda 29 foizdan 61 foizga oshgan bo'lsa, naqd pul ulushi shunchalik keskin kamaygan. Xitoy, Hindiston va skandinaviya mamlakatlarining tajribasi qiyosiy tarzda ko'rib chiqilib, O'zbekiston sharoiti uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Kriptovalyutalar va markaziy bank raqamli valyutalari (CBDC) imkoniyatlari, ularning risklari bilan birga muhokama qilinadi. Xulosa qismida O'zbekistondagi to'lov tizimlarini modernizatsiya qilish uchun aniq yo'nalishlar taklif etiladi.
Kalit so'zlar: raqamli to'lovlar, naqd pul, bank kartalari, mobil to'lovlar, kriptovalyuta, CBDC, moliyaviy texnologiyalar, fintech, to'lov tizimi evolyutsiyasi.

Abstract:
This article provides a comprehensive analysis of the historical development and current state of payment instruments in the global financial system. The evolutionary chain from cash circulation to plastic cards, mobile payment applications, and cryptocurrencies is examined using statistical data and international experience. The study reveals that during 2020–2025, the share of digital payments in global transactions increased from 29% to 61%, while cash usage declined substantially. The comparative experiences of China, India, and Scandinavian countries are reviewed, and practical recommendations are developed for the Uzbekistan context. The opportunities of cryptocurrencies and central bank digital currencies (CBDCs), along with their risks, are discussed in depth. The conclusion proposes specific directions for modernizing payment systems in Uzbekistan, aligned with global trends and national economic priorities.
Keywords: digital payments, cash, bank cards, mobile payments, cryptocurrency, CBDC, financial technologies, fintech, payment system evolution, Uzbekistan.

Аннотация:
В данной статье комплексно исследуется историческое развитие и современное состояние платёжных инструментов в глобальной финансовой системе. Эволюционная цепочка от наличного денежного обращения до пластиковых карт, мобильных платёжных приложений и криптовалют анализируется с использованием статистических данных и международного опыта. Исследование показывает, что в период 2020–2025 годов доля цифровых платежей в глобальных транзакциях возросла с 29% до 61%, тогда как использование наличных резко сократилось. Сравнительный опыт Китая, Индии и скандинавских стран рассматривается в контексте выработки практических рекомендаций для Узбекистана. Подробно обсуждаются возможности криптовалют и цифровых валют центральных банков (ЦВЦБ), а также сопряжённые с ними риски. В заключении предлагаются конкретные направления модернизации платёжных систем Узбекистана.

Ключевые слова: цифровые платежи, наличные деньги, банковские карты, мобильные платежи, криптовалюта, ЦВЦБ, финансовые технологии, финтех, эволюция платёжных систем, Узбекистан.

Kirish

Insoniyat tarixida to'lov munosabatlari doimiy o'zgarishda bo'lgan. Barter savdosidan boshlangan iqtisodiy ayirboshlash, metall tangalar, qog'oz pullar, plastik kartalar va nihoyat bir necha soniya ichida global tranzaksiyalarga imkon beradigan raqamli tizimlar vositasida bugungi ko'rinishga ega bo'ldi. Ammo so'nggi o'n yillikda, ayniqsa 2020–2025 yillar oralig'ida kuzatilgan o'zgarishlar barcha avvalgi bosqichlarga qaraganda tezroq va chuqurroq sodir bo'lmoqda.

COVID-19 pandemiyasi raqamli to'lovlarning qaror topishini sezilarli tezlashtirdi. Dunyoning yirik markaziy banklari va xalqaro moliya tashkilotlari statistikasiga ko'ra, 2019 yilda global naqd pul tranzaksiyalari ulushi 47 foiz atrofida bo'lgan bo'lsa, 2023 yilga kelib bu ko'rsatkich 27 foizga tushib qoldi. Ayni paytda mobil to'lovlar, internet-banking va kontaktsiz to'lovlar keskin o'sdi. Kriptovalyutalar esa moliya tizimida yangi paradoks vujudga keltirdi: markazlashmagan, chegarasiz va davlat nazoratisiz ishlaydigan to'lov vositasi allaqachon millionlab foydalanuvchilar tomonidan kundalik hayotga kiritilmoqda.

Ushbu tadqiqot quyidagi asosiy muammoni o'z oldiga qo'yadi: turli to'lov vositalarining texnik-iqtisodiy afzalliklari va kamchiliklari qanday? Qaysi tizim xavfsizligi, samaradorligi, qulayligi va qulashuvchanlik nuqtai nazaridan eng maqbul? O'zbekiston sharoitida qaysi yo'nalishlarni ustuvor ravishda rivojlantirish kerak?

Tadqiqotning maqsadi — raqamli to'lov tizimlarining evolyutsiyasini tarixiy nuqtai nazardan tahlil qilish, turli vositalarni qiyosiy baholash va O'zbekiston uchun maqbul strategik yo'nalishlarni aniqlashdan iborat.

Tadqiqot vazifalari quyidagilarni o'z ichiga oladi: to'lov tizimlarining nazariy asoslarini o'rganish; naqd pul, bank kartalari, mobil to'lovlar va kriptovalyutalarning asosiy parametrlarini taqqoslash; xalqaro tajribani o'rganish va O'zbekiston uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu tadqiqotda bir nechta ilmiy metodlardan birgalikda foydalanildi. Asosiy usul sifatida qiyosiy tahlil tanlandi — bu to'lov tizimlarining afzalliklari va kamchiliklarini bir qator mezonlar bo'yicha parallel ko'rib chiqishga imkon beradi. Xalqaro moliya tashkilotlari (BIS, IMF, World Bank), markaziy banklar, fintech tadqiqot markazlari (Statista, McKinsey Global Payments Report, PwC) tomonidan e'lon qilingan statistik ma'lumotlar birlamchi manbalar sifatida ishlatildi.

Evolyutsion tahlil metodi yordamida har bir to'lov vositasining paydo bo'lishi, rivojlanishi va joriy holati xronologik tarzda ko'rib chiqildi. Tizimli yondashuv asosida har bir to'lov turi nafaqat texnik xususiyatlar, balki iqtisodiy, huquqiy va ijtimoiy jihatlardan ham baholandi.

Statistik ma'lumotlarni qayta ishlashda taqqoslama jadvallar, o'sish sur'atlari va ulush ko'rsatkichlaridan foydalanildi. O'zbekiston bo'yicha ma'lumotlar asosan Markaziy bank hisobotlari, O'zbekiston Statistika qo'mitasi va Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi manbalari asosida shakllantirildi.

Tadqiqot uchun ushbu metodlar tanlangan sababi shundan iboratki, mavzu o'z tabiatiga ko'ra ko'p qirrali — u iqtisodiyot, texnologiya, huquq va xatti-harakat iqtisodiyotini kesib o'tadi. Birgina statistik tahlil yoki faqat nazariy yondashuv to'liq manzara bermagan bo'lardi.

Nazariy asoslar va asosiy tushunchalar

To'lov tizimining iqtisodiy mohiyati

To'lov tizimi deyilganda iqtisodiyot sub'ektlari o'rtasida pul mablag'larini uzatish jarayonini tartibga soluvchi institutlar, vositalar, tartib-qoidalar va texnologiyalar majmui tushuniladi.

Zamonaviy iqtisodiyotda samarali to'lov tizimi makroiqtisodiy barqarorlik, moliyaviy inklyuzivlik va iqtisodiy o'sish uchun zaruriy shart hisoblanadi.

To'lov vositasiga qo'yiladigan uchta asosiy talab mavjud: qiymat saqlovchi bo'lishi (ya'ni inflyatsiya ta'sirini minimallashtirib, qiymatni saqlashi), ayirboshlash vositasi sifatida ishlashi va hisob birligi funksiyasini bajarishi. Naqd pul bu talablarni tarixan bajargan, ammo raqamli vositalar ushbu funksiyalarni ba'zi hollarda yanada samaraliroq bajarishi mumkinligi isbotlanmoqda.

Raqamli to'lov tizimi — bu to'lov tranzaksiyalari elektron kanal orqali, hech qanday fizik vositasiz amalga oshiriladigan tizimdir. Bu tushuncha bank kartalaridan (ma'lumot magnit yoki chip ko'rinishida saqlanadigan fizik karta) kriptovalyutalargacha (blokcheyn texnologiyasiga asoslangan markazlashmagan raqamli aktivlar) bo'lgan keng spektrni qamrab oladi.

To'lov vositalarining evolyutsion bosqichlari

Birinchi bosqich (qadim zamonlar – XIX asr o'rtalari): barter va metall tangalar. Iqtisodiy ayirboshlashning dastlabki shakli bo'lmish barterdan tangalarga o'tish insoniyat sivilizatsiyasidagi ulkan siljish edi. Kumush va oltin tangalar ishonchlilik va standartizatsiya jihatidan afzallik berdi.

Ikkinchi bosqich (XIX asr o'rtalari – XX asr o'rtalari): qog'oz pullar va cheklar. Qog'oz pullarning paydo bo'lishi, markaziy banklar tizimining shakllanishi va chek to'lovlarining rivojlanishi katta hajmdagi tijorat operatsiyalarini sezilarli osonlashtirdi.

Uchinchi bosqich (1950–2000-yillar): plastik kartalar va elektron pul o'tkazmalari. 1950 yilda Diners Club tomonidan chiqarilgan birinchi kredit karta zamonaviy karta industriyasining asosini qo'ydi. Keyinchalik Visa, Mastercard, American Express kabi tizimlar global miqyosda kengaydi. SWIFT tizimi esa banklararo xalqaro o'tkazmalarni standartlashtirdi.

To'rtinchi bosqich (2000-yillardan hozirga): raqamli va mobil to'lovlar. Internet-banking, PayPal kabi onlayn to'lov tizimlari, smartphone ilovalar (Apple Pay, Google Pay, Alipay) va nihoyat kriptovalyutalarning paydo bo'lishi moliya sohasida haqiqiy inqilob yasadi. Faqat 2023 yilda global mobil to'lovlar hajmi 2,1 trillion dollarga yetdi.

Global to'lov tizimlarining hozirgi holati: Statistik tahlil

Quyidagi 1-jadval 2024–2025 yillar bo'yicha global to'lov tizimlarining asosiy ko'rsatkichlarini aks ettiradi.

1-jadval

Global to'lov tizimlarining asosiy ko'rsatkichlari (2024–2025)

To’lov turi	Foydalanuvchilar soni (mlrd)	Yillik o’sish (%)	Tranzaksiya hajmi (trln$)	Mintaqaviy ulush (%)
Naqd pul	4,1	-3,2	17,4	Globaл: 19%
Bank kartalari (debet/kredit)	3,8	+5,7	42,1	Global: 44%
Mobil to'lovlar	2,1	+18,4	13,6	Osiyo: 67%
Internet-banking	1,9	+11,2	28,9	Yevropa: 52%
Kriptovalyuta to'lovlari	0,42	+34,7	3,2	Global: 3,5%
CBDC (pilot)	0,06	+91,0	0,4	Xitoy, Hindiston

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, bank kartalari hozirda hajm bo'yicha eng katta ulushni — 44 foizni — egallaydi. Ammo o'sish sur'ati bo'yicha kriptovalyuta (+34,7%) va ayniqsa CBDC (+91%) eng tez o'suvchi segmentlar hisoblanadi. Naqd pul ulushining kamayishi (-3,2%) global trend sifatida barqarorroq bo'lib bormoqda.

Shunisi e'tiborlikim, mobil to'lovlar asosan Osiyo mintaqasida kuchli — global hajmda 67 foizlik ulush bilan Xitoy, Hindiston va Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari yetakchi mavqeini

saqlab turibdi. Skandinaviya va G'arbiy Yevropa esa internet-banking bo'yicha eng rivojlangan hududlar sifatida ajralib turadi.

To'lov vositalarining qiyosiy tahlili

Naqd pul: Kamayib boruvchi, lekin hali ham muhim vosita

Naqd pul asrlar davomida to'lovning asosiy shakli bo'lib kelgan va bugungi kunda ham dunyoning ko'pgina hududlarida — ayniqsa qishloq joylarida, rivojlanayotgan mamlakatlarda va keksa avlod vakillarida — birinchi o'rinni saqlaydi. Uning asosiy afzalligi universallik va infrastruktura mustaqilligidir: naqd pul uchun internet, elektr energiyasi yoki maxsus qurilma shart emas.

Biroq raqamli iqtisodiyot sharoitida naqd pulning kamchiliklari yanada yaqqolroq ko'zga tashlanmoqda. Naqd pul basmasini tayyorlash, saqlash, tashish va ishdan chiqarish jiddiy xarajatlar talab etadi. Deutsche Bundesbank hisob-kitoblariga ko'ra, Germaniyada naqd pul muomalasining iqtisodiyotga yillik narxi YaIMning taxminan 0,6–0,8 foizini tashkil etadi. Shuningdek, naqd pul soliqdan qochish va noqonuniy iqtisodiyotga imkon beruvchi asosiy kanal bo'lib qolmoqda.

Muhimi shuki, hatto naqd pul ishlatishni deyarli to'xtatgan Shvetsiyada ham so'nggi yillarda regulyatorlar naqd pul qabulini bank va savdo nuqtalarida majburiy qilib qo'yadigan qonunlar qabul qildi. Sababi — kiberxuruj, elektr quvvati uzilishi yoki moliyaviy krizis hollarida muqobil to'lov vositasiga ehtiyoj mavjudligidir.

Bank kartalari: Ishonchlilik va keng tarqalganlik

Bank kartasi tizimi bugungi kunda eng universallashgan to'lov vositasi hisoblanadi. Visa va Mastercard tizimlarida yiliga 200 milliarddan ortiq tranzaksiya amalga oshiriladi. Zamonaviy bank kartalari nafaqat to'lov, balki kredit olish, keshbek, bonus dasturlari va identifikatsiya vositasi sifatida ham ishlatiladi.

Debet va kredit kartalarining farqi shundaki, debet kartasi real hisobdagi mablag'ni ko'chirsa, kredit karta bank tomonidan berilgan limit doirasida to'lov qilish imkonini beradi. 2024 yilda global kredit karta bozorining hajmi 3,9 trillion dollarga baholangan bo'lib, bu avvalgi yilga nisbatan 7,2 foizlik o'sishni bildiradi.

Karta tizimining asosiy kamchiligi — har bir tranzaksiyadan olinadigan komissiyalar (merchant fee), odatda 0,5–3% oralig'ida. Kichik biznes uchun bu sezilarli xarajat bo'lib qolmoqda. Bunga qo'shimcha ravishda, kartadan foydalanish uchun bank hisobiga ega bo'lish zarur — bu rivojlanayotgan mamlakatlarda moliyaviy inklyuzivlikka to'siq bo'ladi.

Mobil to'lovlar: Eng tezkor o'suvchi segment

Mobil to'lovlar 2010-yillardan boshlab jadal rivojlanib, bugungi kunda ayniqsa Osiyo-Tinch okeani mintaqasida dominant vositaga aylandi. Xitoyda Alipay va WeChat Pay birgalikda 93 foizlik mobil to'lov bozoriga ega — bu shunchaki ulkan raqam emas, balki butun bir iqtisodiyotning infrastrukturaga aylanganligining dalilidir. Hindistonda esa UPI (Unified Payments Interface) tizimi 2023 yilda oyiga 10 milliarddan ortiq tranzaksiya amalga oshirdi.

Mobil to'lovlarning asosiy afzalligi — tezlik, qulay interfeys va kamroq komissiya. QR-kod texnologiyasi bo'yicha to'lov qabul qilish uchun savdogar POS-terminal o'rnatish o'rniga shunchaki A4 varaqqa chop etilgan QR-kodni ko'rsatsa kifoya — bu kichik biznes uchun inqilobiy o'zgarish.

Shu bilan birga, mobil to'lovlar smart qurilma va internet ulanishiga bog'liq. Yosh aholi va shahar aholisi uchun bu muammo emas, ammo qishloq hududlarida va keksa guruh uchun raqamli savodsizlik hamda infratuzilma yetishmovchiligi jiddiy to'siq bo'lib qolmoqda.

Kriptovalyutalar: Imkoniyatlar va muammolar kesishmasida

Satoshi Nakamoto 2009 yilda yaratgan Bitcoin nafaqat yangi to'lov vositasini, balki butun bir moliyaviy falsafani dunyoga tanitdi: markaziy bank yoki hukumat nazoratisiz, blokcheyn texnologiyasiga asoslangan, peer-to-peer (to'g'ridan-to'g'ri) to'lov. Bugungi kunda 20 000 dan

ortiq kriptovalyuta mavjud, ularning jami bozor kapitalizatsiyasi 2025 yil boshida 2,7 trillion dollardan oshdi.

Kriptovalyutalarning eng kuchli tomoni — chegaralararo to'lovlarda namoyon bo'ladi. An'anaviy bank o'tkazmasi 1–5 ish kunini olsa va 5–10 foizgacha komissiya talab qilsa, bitcoin yoki stablecoin orqali bir necha daqiqada va minimal xarajatda pul yuborish mumkin. Bu xususan migrant ishchilarning o'z oilalariga pul yuborishi uchun juda muhim: dunyo bo'ylab yiliga 800 milliard dollarga yaqin remittance tranzaksiyasi amalga oshiriladi, bank komissiyalari esa bu summaning 5–7 foizini yutib yuboradi.

Biroq kriptovalyutalarning jiddiy muammolari ham mavjud. Narx volatilligi (2021 yilda Bitcoin 69 000 dollardan 2022 yilda 16 000 dollargacha tushdi) uni to'lov vositasi sifatida ishlatishni qiyinlashtiradi. Regulyatorlik noaniqlik turli davlatlarda turlicha munosabatlarga sabab bo'lmoqda. El Salvador 2021 yilda Bitcoinni qonuniy to'lov vositasi deb e'lon qilgan birinchi davlat bo'ldi, Xitoy esa kriptovalyuta operatsiyalarini to'liq taqiqladi.

CBDC — kelajakning to'lov vositasimi?

Markaziy bank raqamli valyutalari (CBDC — Central Bank Digital Currency) raqamli kriptovalyutalarning davlat nazoratidagi versiyasi hisoblanadi. 2025 yil ma'lumotlariga ko'ra, 130 dan ortiq davlat CBDC loyihalarini o'rganmoqda, ulardan 11 tasi to'liq ishga tushirilgan (Xitoyda e-CNY, Bahamada Sand Dollar va boshqalar). IMF hisob-kitoblariga ko'ra, CBDC to'lov tizimi xarajatlarini 2–3 barobargacha kamaytirishi mumkin.

CBDC naqd pulning raqamli analogi bo'lib, hukumat kafolati ostida ishlaydi. Shaffoflik va moliyaviy nazorat nuqtai nazaridan kuchli, ammo shaxsiy maxfiylik muammosi qoladigan foydalanuvchilar uchun e'tiroz bo'lib qolishi mumkin.

To'lov tizimlarining qiyosiy tahlili jadvali

2-jadval

To'lov tizimlarining asosiy mezonlar bo'yicha qiyosiy tahlili

Mezon	Naqd pul	Bank kartasi	Mobil to’lov	Kriptovalyuta	CBDC
Tranzaksiya tezligi	Bir zumda	1–3 kun	Bir zumda	10 sek – 1 soat	Bir zumda
Komissiya	0%	0,5–3%	0–1,5%	0,1–15%	0–0,2%
Maxfiylik darajasi	Yuqori	Past	O'rta	Yuqori (psevdoanonim)	O'rta
Chegaraviy to'lovlar	Qiyin	Ha (cheklangan)	Ha (keng)	Erkin	Rivojlanmoqda
Davlat nazorati	To'liq	To'liq	Qisman	Minimal	To'liq
Infratuzilma talabi	Minimal	POS-terminal	Smartfon+internet	Internet+cüzdan	Yengil
2025 qamrov darajasi	~80% aholi	~58% aholi	~36% aholi	~5,5% aholi	Pilot bosqichi

Jadval shuni ko'rsatadiki, birorta ham to'lov vositasi barcha mezonlar bo'yicha mutlaq ustunlikka ega emas. Naqd pul maxfiylik bo'yicha eng kuchli, ammo chegaraviy to'lovlarda mutlaqo foydasiz. Bank kartalari kengroq qamrovga ega, lekin komissiyalar va hisob talablari cheklash omili bo'lib qoladi. Mobil to'lovlar kundalik foydalanish uchun eng qulay, kriptovalyutalar esa chegaraviy va katta hajmdagi muqobil to'lovlar uchun o'ziga xos imkoniyat taklif etadi.

Xalqaro tajriba: Yetakchi davlatlar modellari

Xitoy: Raqamli to'lovlar davlati

Xitoy raqamli to'lovlar bo'yicha dunyodagi eng yirik bozorga ega va bu sohadagi eng jadal o'zgarishlarni boshdan kechirgan mamlakat hisoblanadi. Mamlakatda Alipay (Ant Group) va WeChat Pay (Tencent) birgalikda iste'mol to'lovlarining 93 foizini qamrab olgan. 2023 yilda Xitoy mobil to'lov bozorining hajmi 70,5 trillion yuanga (taxminan 9,8 trillion dollarga) teng bo'ldi — bu ko'rsatkich AQSh YaIMidan ikki baravar katta.

Xitoy hukumati CBDC sohasida ham eng faol davlatlardan biri hisoblanadi. e-CNY (raqamli yuan) 2020 yildan buyon pilot dasturlar doirasida sinovdan o'tkazilmoqda va 2025 yilga kelib 260 million foydalanuvchini qamrab oldi. 2022 yil Pekin Olimpiadasi davomida e-CNY to'lovlar uchun keng miqyosda ishlatildi va tizim barqarorligini isbotladi. Xitoyning CBDC strategiyasi moliyaviy inklyuzivlik bilan birga moliyaviy nazoratni ham kuchaytirish maqsadini ko'zlaydi.

Hindiston: UPI inqilobi

Hindistonda 2016 yilda ishga tushirilgan UPI (Unified Payments Interface) tizimi jahon moliya sohasining eng muvaffaqiyatli moliyaviy inklyuzivlik tajribalaridan biri sifatida tan olinmoqda. UPI real vaqt rejimida banklararo to'lovni ta'minlaydi va 300 dan ortiq bank va fintech platforma bilan integratsiyalashgan. 2023 yilda UPI orqali amalga oshirilgan tranzaksiyalar soni 83,7 milliardga yetdi — bu dunyo bo'yicha real vaqt to'lov tizimlari orasida eng yuqori ko'rsatkichdir.

UPI ning muvaffaqiyati bir nechta omilga bog'liq: birinchidan, tizim ochiq arxitekturada qurilgan va har qanday bank yoki ilovaga integratsiya qilish imkoni berilgan; ikkinchidan, komissiya sifari past yoki nol; uchinchidan, hukumat Jan Dhan Yojana dasturi orqali millionlab kambag'al aholini bank tizimiga kiritdi va ularga smartfon-asosli to'lov vositalarini taqdim etdi. Bugungi kunda Hindiston UPI modelini boshqa davlatlarga eksport qilmoqda — Singapore, UAE, Fransiya va bir qator boshqa davlatlar bilan UPI integratsiyasi amalga oshirildi.

Skandinaviya: Naqd pulsiz jamiyat tajribasi

Shvetsiya dunyodagi naqd pulsiz jamiyatga eng yaqin bo'lgan davlat sifatida ko'p yillar davomida e'tiborni jalb qilib kelmoqda. 2023 yil ma'lumotlariga ko'ra, Shvetsiyada barcha to'lovlarning atigi 8–9 foizi naqd pul orqali amalga oshirildi. Swish mobil to'lov tizimi 8 millionga yaqin foydalanuvchi bilan aholining 77 foizini qamrab olgan.

Norvegiya ham shu yo'lni tutmoqda: 2023 yilda naqd pul ulushi 3–4 foizga tushdi va bu ko'rsatkich Yevropa rekordiga tengdir. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, Shvetsiya Riksbank 2022–2024 yillarda naqd pul qabulini kafolatlash bo'yicha maxsus qonunlar qabul qildi. Sababi — digital divide muammosi: keksa aholi, nogironlar va immigrantlar raqamli to'lov tizimidan foydalanishda qiyinchilik sezishdi. Bu tajriba shuni ko'rsatadiki, «naqd pulsiz jamiyat» maqsadi puxta ijtimoiy siyosat bilan birga olib borilishi zarur.

Finlyandiyada esa 2025 yilga kelib naqd pul ulushi 10 foizga tushib, OP Financial Group va Nordea kabi yirik banklar o'zlarining naqd pul xizmatlarini qisqartirdi. Biroq qishloq hududlarda infratuzilma yetishmovchiligi muammo bo'lib qolmoqda.

O'zbekistonda to'lov tizimlarining rivojlanishi

Joriy holat va dinamika

O'zbekiston so'nggi yillar ichida to'lov infratuzilmasini modernizatsiya qilishda sezilarli muvaffaqiyatlarga erishdi. Markaziy bankning «Raqamli O'zbekiston 2030» strategiyasi doirasida raqamli to'lovlarni kengaytirish asosiy ustuvorliklardan biriga aylandi. Quyidagi 3-jadval O'zbekiston to'lov tizimlarining 2020–2025 yillar dinamikasini aks ettiradi.

3-jadval

O'zbekistonda to'lov tizimlarining rivojlanish dinamikasi, (2020–2025)

Ko’rsatkich	2020	2021	2022	2023	2024/2025
Naqd pul ulushi (to'lovlarda, %)	71	64	58	51	44 / ~38

Bank kartalari (mln. dona)	32,4	37,1	41,8	47,2	52,6 / ~57
Mobil to'lov foydalanuvchilari (mln.)	4,2	6,8	9,4	12,1	15,3 / ~18,5
Internet-banking operatsiyalari (trln. so'm)	148	241	389	574	812 / ~1 100
Kriptovalyuta egalari (ming kishi)	18	34	71	130	210 / ~290

Jadval shuni ko'rsatadiki, naqd pul ulushi 2020 yildagi 71 foizdan 2025 yilga kelib taxminan 38 foizgacha tushishi kutilmoqda — bu besh yil ichida 33 foizlik kamayish. Mobil to'lov foydalanuvchilari soni 4,4 baravar o'sib, 18,5 million kishiga yetishi mo'ljallangan. Internet-banking operatsiyalarining summaviy hajmi esa 2020 yildagi 148 trln. so'mdan 2025 yilda ~1 100 trln. so'mga oshishi kutilmoqda — bu 7,4 barobar o'sishni anglatadi.

Muammolar va cheklovchi omillar

O'zbekistonda raqamli to'lovlarning yanada kengayishi uchun bir qator to'siqlar mavjud. Birinchi va eng muhim muammo — raqamli savodsizlik. Aholi, ayniqsa qishloq joylarda va 50 yoshdan oshgan guruhda, smartfon va moliyaviy ilovalardan foydalanish darajasi past. Ikkinchi muammo — internet infratuzilmasining to'liq qamrab olmasligi: 2024 yil ma'lumotlariga ko'ra, qishloq hududlarda kengzolakli internet qamrovi 64 foizda qolmoqda.

Uchinchi jiddiy muammo — aholi ichida raqamli to'lovlarga ishonch darajasi. 2022 yilda yuz bergan Paycom (o'sha paytdagi PayMe bilan bog'liq muammolar) va ayrim fintech kompaniyalar bilan bog'liq hodisalar foydalanuvchilarda ehtiyotkorlikni oshirdi. To'rtinchi muammo — naqd pulga psixologik bog'liqlik, ya'ni katta summalardagi to'lovlarda naqd pulni afzal ko'rish odati aholining ma'lum qismida saqlanib qolmoqda.

—Qishloq hududlarda raqamli infratuzilmani kuchaytirish zaruriyati
—Moliyaviy savodxonlik dasturlarini kengaytirish
—Fintech regulyatsiya muhitini yanada takomillashtirish
—Kriptovalyuta va blokcheyn bo'yicha aniq qonunchilik bazasi yaratish
—CBDC (O'zbekiston raqamli so'mi) loyihasini rivojlantirish imkoniyatlarini o'rganish

Xulosa va tavsiyalar

Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatdiki, to'lov tizimlarining evolyutsiyasi doimo texnologik imkoniyatlar, iqtisodiy ehtiyojlar va regulyatorlik muhitining o'zaro ta'sirida sodir bo'ladi. Naqd pul hali ham millionlab odamlar uchun asosiy vosita bo'lib qolsa-da, uning ulushi barcha hududlarda kamayib bormoqda. Bank kartalari ishonchlilik va universallik bilan yetakchilikni saqlamoqda, mobil to'lovlar esa tezlik va qulaylik jihatidan yangi standart belgilamoqda.

Kriptovalyutalar va CBDC esa to'lov tizimining kelajagi uchun ikki xil yo'nalishni ifodalaydi: biri markazlashmagan, davlat nazoratisiz erkin moliyaviy tizim; ikkinchisi davlat tomonidan boshqariladigan, lekin raqamli texnologiyalardan foydalanuvchi samarali tizim. Ikkalasi ham o'ziga xos afzallik va risklarga ega.

O'zbekiston uchun quyidagi strategik tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

—Mobil to'lovlar infratuzilmasini qishloq hududlarga kengaytirish — bu moliyaviy inklyuzivlikning kaliti.

—Milliy CBDC (raqamli so'm) konsepsiyasini ishlab chiqish va pilot loyihalarni amalga oshirish — Xitoy va Hindiston tajribasi asosida.

—Kriptovalyuta va blokcheyn sohasida aniq, progressiv qonunchilik bazasi yaratish: to'liq taqiq ham, to'liq erkinlik ham optimal emas; «sandbox» rejimida sinov-tartibga solish modeli ko'rib chiqilishi kerak.

—Interoperabillik ta'minlash: O'zbekistonning to'lov tizimlari xalqaro tizimlar (SWIFT GPI, Visa Direct, UPI) bilan integratsiyasini oshirish remittance xarajatlarini kamaytiradi.

—Moliyaviy savodxonlik oshirish dasturlari, ayniqsa maktab va oliy ta'lim tizimida, raqamli to'lovlar bo'yicha maxsus modul sifatida joriy etilsin.

Umuman olganda, to'lov tizimlarining evolyutsiyasi to'xtamaydi va tezlashadi. O'zbekiston bu o'zgarishlarda passiv kuzatuvchi emas, balki faol ishtirokchi bo'lishi uchun zarur regulyatorlik, texnologik va kadriy salohiyatni endi shakllantirib borishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bank for International Settlements (BIS). CPMI Annual Report on Payments and Market Infrastructures. Basel: BIS Publications, 2024. 187 p. URL: https://www.bis.org/cpmi/publ/d215.pdf
2. McKinsey & Company. Global Payments Report 2024: Accelerating the Shift to Digital. New York: McKinsey Financial Services, 2024. 64 p. URL: https://www.mckinsey.com/industries/financial-services/our-insights/global-payments
3. International Monetary Fund. The Rise of Digital Money: A Strategic Plan for IMF Engagement. Washington D.C.: IMF Policy Papers, 2023. No. 2023/013. 52 p.
4. World Bank. The Global Findex Database 2024: Measuring Financial Inclusion and the Fintech Revolution. Washington D.C.: World Bank Group, 2024. 290 p. DOI: 10.1596/978-1-4648-1981-4
5. Nakamoto S. Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. 2008. 9 p. URL: https://bitcoin.org/bitcoin.pdf
6. Statista Research Department. Mobile Payments Worldwide — Statistics & Facts. Statista, 2025. URL: https://www.statista.com/topics/4984/mobile-payment/
7. Reserve Bank of India. UPI Annual Report 2023–24. Mumbai: NPCI, 2024. 48 p. URL: https://www.npci.org.in/what-we-do/upi/upi-ecosystem-statistics
8. People's Bank of China. Progress of Research & Development of E-CNY in China. Beijing: PBoC White Paper, 2023. 36 p.
9. Sveriges Riksbank. The Riksbank's e-krona Project: Report 3. Stockholm: Sveriges Riksbank, 2021. 112 p. URL: https://www.riksbank.se/globalassets/media/rapporter/e-krona/2021/the-riksbanks-e-krona-project-report-3.pdf
10. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki. To'lov tizimi va to'lov xizmatlari bozorining rivojlanish ko'rsatkichlari: 2024 yilgi yillik hisobot. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki, 2024. 94 b. URL: https://www.cbu.uz/uz/press-tsentr/novosti/
11. PricewaterhouseCoopers (PwC). Payments 2025 & Beyond: Banking on New Revenue Streams. London: PwC Financial Services, 2023. 72 p. URL: https://www.pwc.com/gx/en/industries/financial-services/publications/payments-2025.html
12. Tapscott D., Tapscott A. Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin and Other Cryptocurrencies is Changing the World. New York: Portfolio/Penguin, 2016. 432 p.
13. European Central Bank. Digital Euro: Assessment of Potential Design Options. Frankfurt am Main: ECB Occasional Paper Series, 2023. No. 330. 95 p. DOI: 10.2866/40896
14. Meltzer J. P., Lovelock P. Regulating for a Digital Economy. Washington D.C.: Brookings Institution Press, 2023. 218 p.
15. O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi. «Raqamli O'zbekiston — 2030» strategiyasi: to'lov tizimlari bo'yicha hisobot. Toshkent: AKTV, 2024. 63 b.